

Задорожна Світлана Михайлівна

Доцент кафедри Європейського права та порівняльного правознавства

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

кандидат юридичних наук, доцент

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО ТА ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Zadorozhna S.M.

Customary law and general principles of international law

Abstract. Argues that all general principles of law, and general and international, in particular, have the customary nature. The author study the formation of the principles of international law in ancient times as customs, proved that the basic ideas of domestic law and international law moved to the national codes and international agreements, respectively, in the form of generally recognized principles.

Keywords: *customary international law, the principles of customary law, generally recognized principles of law, general principles of international law, jus gentium.*

В теорії виникнення права існують різні течії, однак всі вони так чи інакше не обходяться без згадки про звичай, який відіграв у процесі становлення права загалом, та міжнародного права зокрема, особливу роль.

В сучасній теорії права розрізняють два види звичаю: 1) неюридичне звичаєве «протоправо», яке існувало на ранніх етапах розвитку людства, як приватна норма суспільного походження; 2) юридичне звичаєве право, як сукупність правових звичаїв, що санкціонуються державою, а відповідно з'являються одночасно із появою останньої. Аналогічно міжнародний звичай бере свої витoki у стародавньому світі, про йшлося вище, та отримує своє повсюдне визнання в якості джерела міжнародного права. В даному ракурсі для нас важливе співвідношення понять «міжнародний звичай» та «загальні принципи міжнародного права», зважаючи на те, що загальне міжнародне

право «general international law» в теорії міжнародного права розглядається як сукупність універсальних загальновизнаних норм і принципів.

В теорії міжнародного права існує не поодиноким думка[1; С.54] про те, що «загальне міжнародне право», як норми що регулюють відносини між усіма державами може бути лише «міжнародним звичаєвим», а відповідно загальні принципи міжнародного права є виключно звичаєвими нормами. В теорії міжнародного права країн англосаксонської сім'ї до поняття «загальне міжнародне права» відносять крім міжнародних звичаїв, загальні принципи права, принцип справедливості та норми *jus cogens*, або навіть усе природне право на протигагу нормам договірним.

Однак варто погодитись із Л. Шамасовою [2; С.52], яка досліджуючи природу міжнародно-правового звичаю, вказує, що такий стан був притаманний лише певному історичному етапу розвитку міжнародного права, однак, із прийняття ряду універсальних конвенцій джерелом загальних принципів міжнародного права не може вважатися лише міжнародний звичай.

Отже, загальні принципи права (та загальні принципи міжнародного права) беруть свої витoki у стародавньому національному праві у формі звичаю і набувають в процесі формування загальних норм міжнародного права перетворюються на загальновизнані принципи міжнародного права, закріплюючись у міжнародному звичаї чи міжнародному договорі. Більше того, завдяки звичаю ключові принципи міжнародного права та права вцілому були перенесені із античного міжнародного права у наступні історичні періоди і отримали своє визнання (хоча із значною зміною вимог до міжнародного звичаю) у міжнародному праві сучасності, ряд з них і сьогодні діють у формі міжнародного звичаю.

Стабільність міжнародного звичаю перевірена багатовіковою практикою застосування та повсюдне їх визнання світовим співтовариством вцілому, регулювання найбільш важливих, життєво необхідні відносин міжнародного характеру - це ті риси, що вказують на те, що саме у формі звичаю закріплювалися основні принципи міжнародного права включно до початку ери

класичного міжнародного права. Отже небезпідставно ряд авторів стверджують, що «звичаєвий характер міжнародного права є одним із основних умов його ефективності»[3; Р.49], а «значимість звичаю в міжнародній сфері є величезною... оскільки в ньому міститься найбільш вагома – давня і основна – частина міжнародного права, в тому числі і його основні принципи»[4; Р.61].

У формі звичаю формуються такі основні принципи міжнародного права, як принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, принцип відповідальності за порушення норм міжнародного права та основні принципи права загалом, як справедливості, гуманності, рівності. Класичним прикладом є історія формування принципу суверенітету над територіальним повітряним простором, що бере свої витоки у середньовічному звичаєвому праві, під впливом національного законодавства, зокрема принцип вперше отримав нормативне закріплення в законодавчих актах в 1909р у Франції, в 1910р. у Пруссії, 1913р. Англії, пізніше закріплюється як галузевий принцип міжнародного повітряного права. Закони і звичаї війни вважаються найстарішими звичаєвими принципами, що ґрунтуються на загальному принципі права - гуманності (наприклад, принцип заборони жорстокого поводження із військовополоненими та мирним населенням) отримували своє нормативне закріплення у внутрішніх актах держав (наприклад, відомий Кодекс Лібера 1863р., виданий як наказ Президента США Лінкольна) в майбутньому отримують закріплення у міжнародних договорах як галузеві принципи міжнародного гуманітарного права (в Гаазьких конвенціях 1899 та 1907рр., Женевських конвенція про захист жертв війни 1864, 1906, 1929 і 1949рр.).

Римське право народів розглядалося як звичаєве, природне право *jus naturale* також мало звичаєву природу, така ситуація не є випадковістю, адже перші норми права і міжнародного в тому числі мають звичаєвий характер. Так, «...як писав Цицерон, «згода усіх народів у будь-чому повинно рахуватися доказом звичаєвого права» («Тускуланські бесіди, I, лист 117), а Сенека стверджував, що «доказом істини являється те в чому усі доходять згоди»[5].

Отже, тотожна практика римської держави та відомих їй держав визнавалася як підтвердження принципів істинності та справедливості, які природні імперативи надавали звичаям імперативного характеру та вищу силу по відношенню до позитивного права держав. Цицерон підкреслював, що «ні сенат, ні народ не можуть звільнити від звичаєвого права; якщо державні закони суперечать справедливості, визначеною правом звичаєвим, то вони перестають бути законними» (Республіка, кн. 3. параграф 22)[6; Р.84-85].

В основі принципів права народів лежали імперативи звичаєвого права, а саме право народів було частиною звичаєвого права. Отже, обмежувати принципи міжнародного права того часу, та й сьогоднішнього, лише принципами *jus gentium* є помилковим, адже міжнародно-правова практика є більш широкою. Система принципів міжнародного права включає також й імперативи звичаєвого характеру, що лежали в основі *jus naturale* та *jus civile*. Сьогодні дане твердження знаходить свій прояв у визнанні в якості джерел міжнародного права загальних принципів права та принципів внутрішньодержавного права визнаних більшістю правових систем світу, в утвердженні концепції м'якого права.

Важливим моментом вчення глосаторів про право є ототожнення звичаю з мовчазною або прихованою угодою. Як вважає В. Грабар, «договірна теорія походження права, .. вже у глосаторів знайшла застосування договірних норм, що регулюють відносини між державами»[7; с.74].

За часів панування церкви, особливо під час розповсюдження та утвердження християнства у Західній Європі, імперативна сила звичаєвих принципів підкріплювалась їх божественним походженням, яким наділили їх богослови. За вченням Фоми Аквінського найвищою силою володіє лише божественний закон, який не досяжний в повній мірі людині, а тому осягне людиною божественне право є «вічним законом» який впливає і звичаю. Отже, принципи звичаєвого права, як імперативи добра і загального є основою людського (позитивного) права. Розрізняючи божественне, звичаєве та людське право, Віторія стверджував, що останнє, якщо воно суперечить двом першим,

не може «мати силу права»[8; P.21]. У міжнародному праві автор також виділяє звичаєве право (природне), обов'язкове в силу розумності та справедливості; та право народів, або як його називає автор *jus inter gentes*, як прояв консенсусу народів світу, що служить на загальне благо (позитивне міжнародне право). Якщо для Віторія *jus inter gentes* має силу згоди між людьми, то для Суареза це звичаї, які еволюціонують паралельно з розвитком людства.

Отже, аналізуючи схоластичне бачення основних принципів міжнародного права, можна зробити висновок, що звичай це розумне (досягне людському розуму) право, яке проявляється у консенсусі більшості чи усього світу, а тому є підтвердженням розумності і ґрунтується на принципі справедливості, що вимагає його обов'язковості для усіх. В свою чергу міжнародний договір, як джерело права народів ґрунтується на звичаєвому принципі *pacta sunt servanda*, який надає йому обов'язкової сили.

Батько науки міжнародного права Гуго Гроції також стверджував, що право народів є лише частиною міжнародного права, яке складають звичаї багатьох або більшості держав, тобто мовчазної угоди, тоді як базисом для права народів залишаються імперативи, що ґрунтуються на принципі справедливості, яка впливає із розумної природи людини або є волю Бога. На сучасному етапі розвитку міжнародного права цей базис становлять загальновизнані принципи права, тоді як базисом «права народів» (міжнародного права) у його вузькому розумінні сьогодні становлять загальновизнані принципи міжнародного права. Обидва рівня принципів історично мають звичаєве походження, як підтвердження багатовіковою практикою їх розумності та справедливості.

Якщо проаналізувати роль та силу звичаю у різні історичні періоди, то можна зробити висновок, що у докласичному міжнародному праві, коли панували ідеї природно-правової школи права, звичаєві принципи належали до найвищої ланки в ієрархії норм міжнародного права і вважалися підтвердження принципу справедливості та розумності правової природи людини, тоді як міжнародний договір повинен був відповідати звичаєвому нормам та в першу

чергу ґрунтуватися на звичаєвому принципі *pacta sunt servanda*. У наступному періоді – панування позитивно-правових теорій – договір набуває першочергового значення (деякі вчені підтвердженням цього називають ст. 38 Статут ООН, де міжнародний договір займає першу місце у переліку джерел), а звичай ніби уступаючи йому першість переходить у площину позитиву і тлумачиться як мовчазна угода більшості держав.

Зокрема, Вольф та Ваттель вперше висувають ідею про те, що позитивне міжнародне право – це вольове право. На думку Ваттеля: «три види права народів: добровільне, конвенційне і звичаєве утворюють разом позитивне право народів. Так як усі вони впливають з волі націй (добровільне право – з їх презюмованої згоди, конвенційне – з їх ясно вираженої згоди, і звичаєве – з їх мовчазної згоди) [6; С.102].

Характеризуючи тенденції правового регулювання міжнародних відносин на сучасному етапі розвитку (наприклад, набрання обертів у розвитку транснаціонального права, що в першу чергу ґрунтується на звичаї, та ряд інших обставин) можуть свідчити про початок нової ери міжнародного права – природно-правової, за якої природно правові принципи міжнародного права набувають найвищої сили.

Проаналізовані вище теорії про звичаєве походження принципів, як норм «загального» характеру у праві та міжнародному праві зокрема, знайшли своє продовження і у вчення Г.Кельзена, який крім того називає звичаї нормами вищого рівня, оскільки усі норми загального характеру міжнародного права де б вони не закріплювалися (у міжнародних договорах чи нормах національного права) беруть свої витoki саме у міжнародно-правових звичаях. Тобто, загальні принципи права та загальні принципи міжнародного права автор визнає за джерела міжнародного права, при чому найвищого рівня в ієрархії джерел, а міжнародне договірне право рангом нижче, оскільки договір зобов'язаний своєю обов'язковістю саме загальному принципу міжнародного права звичаєвого походження – *pacta sunt servanda*.

Чим звичаї відрізняються від міжнародних звичаїв? За загальним правилом звичай це норма, що має безперервну повторювану практику, тоді про яку практику йдеться коли мова йде про міжнародний звичай? Певно, що міжнародну практику. Тоді чи може в якості джерела міжнародного права бути визнаний звичай національного права? Вбачається, що може, але в наслідок наступної перевірки та загального визнання міжнародно-правовою практикою. Такої долі спіткали більшість загальноновизнаних принципів міжнародного права, які свої витoki отримали саме у звичаях національного права (принципи римського права). Крім того, на нашу думку, в якості джерела міжнародного права загальноновизнані звичаї національного права можуть бути застосовані міжнародним судом в порядку п.2 ст.38 Статуту Міжнародного суду ООН. Крім того, ч.1 п.б ст. 38 також вказує на «загальну практику» в рамках якої може бути визнана однакова національна практика більшості держав.

Проаналізувавши різні точки зору щодо зв'язку загальних принципів міжнародного права та звичаїв, можна зробити висновок, що в доктрині міжнародного права панує думка (А.Фердрос, Х.Лаутерпахт, Дж. Брайерлі, М.Віраллі, Х.Уолдок, Д.Анцилотті, та ряд інших), що загальні норми міжнародного права в більшості або в абсолютній більшості випадків притаманний звичаєвий характер. При чому переважною є думка, що підтверджується і судовою практикою, згідно якої загальні норми міжнародного права охоплюють загальноновизнані звичаї та загальноновизнані принципи міжнародного права. Останні охоплюють і загальноновизнані принципи права та загальноновизнані принципи міжнародного права.

Найточніше визначення загальнонародських принципів права дає П.М.Рабінович, це: “принципи об’єктивного юридичного права – це державно-юридичні засади, ідеї, які зумовлюються певним рівнем всесвітнього розвитку цивілізації, втілюють найкращі, прогресивні здобутки правової здобутки людства і широко визнані у міжнародних нормативних документах” [9; С.47]. Про поняття “людство”, зокрема, згадується і в міжнародно-правових актах [10; С.690] відмежовується від поняття “міжнародне співтовариство держав”, як

аналогічно відмежовуються загальнолюдські принципи та загальновизнані принципи міжнародного права.

Так, досліджуючи проблеми тлумачення національними судами загальновизнаних принципів міжнародного права, А. Дарда наводить у доказ практику національних судів щодо розглядуваного питання: «Конституційний Суд ФРН у своєму рішенні робить важливе уточнення: «Загальні норми міжнародного права у більшості випадків є універсальним звичаєвим правом, вони доповнюються загальновизнаними принципами міжнародного права». Схоже тлумачення дане Верховним Судом Італії. Подібні рішення не переконують в тому, що загальні принципи права за змістом п. 1 ст.38 Статуту Міжнародного Суду рівнозначні загальновизнаним принципам міжнародного права. Формально-юридично останнє в даному випадку є «доповненням» до норм звичаєвого міжнародного права»[11; С.17].

Принципи, що регулюють дію та взаємодію між нормами: *lex posterior derogat legi priori*, *lex specialis derogat legi generali*, and *lex posterior generalis non derogat legi priori specialis*, також мають своїм джерелом римське право, є загальновизнаними у всіх правових системах, і застосовуються до джерел міжнародного права (договорів, звичаїв, загальних принципів) за умови відсутності загрози порушення норм *jus cogens*.

Непоодинокими є і противники звичаєвого характеру загальних принципів міжнародного права [12; Р.147-148, 13; Р.279; 14, Р.234-235, 15; Р.427], відносять їх суто до позитивних норм національного права або рішень національних судів: «загальні принципи права не являються принципами звичаєвого права, як це стверджують деякі міжнародники, це – принципи позитивного права, котрі повинні бути виявлені в цивілізованих державах. Відповідно, неправильними були і є твердження про те, що справа стосується ідеальних принципів права – принципів звичаєвого права» [15; Р.427].

На зворотній зв'язок між принципами та звичаями вказує І.І.Лукашук: «договірні і звичаєві норми володіють єдиною юридичною природою і здійснюються на основі єдиних принципів» [16; С.261]. Дане твердження вказує

що, будучи звичаєвими за своїм характером, загальновизнані принципи міжнародного права в свою чергу стають імперативом та базисом для договірних та звичаєвих норм міжнародного права, якщо звичаєва норма суперечить імперативному принципу – вона стає недійсною і її дія припиняється. Крім того, автор вказує на спільну звичаєву природу як загальних принципів міжнародного права так і загальних принципів права.

Отже, сучасною є тенденція «презумпції першості загальновизнаних норм і принципів міжнародного права», однак, договори слугують важливим інструментом здійснення звичаєвих норм міжнародного права, надають їм чітко визначену форму, конкретизують їх, забезпечують їх реалізацію у життя, зміцнюють позиції принципів які склалися в практиці. «В свою чергу закріплення договору на основі звичаєвих норм, а також продовження існування останніх нарівні з договірними нормами надають останнім додатковий авторитет, як вже було зазначено, відмітив і Міжнародний Суд у рішенні по справі про дипломатичний і консульський персонал США в Тегерані» [16; С.295-296]. На національному рівні загальні принципи міжнародного права навіть у формі міжнародного звичаю, як правило визнаються на конституційному рівні частиною національного права, а в країнах англосаксонської правової системи не конвенційні принципи загального міжнародного права охоплюють також загальні принципи права, природне право, наявність яких може доводитись судами із практики інших держав.

Римський принцип добросовісності є частиною норми ст. 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, в ст. 60 Статут МС ООН закріплюється римський принцип *res iudicata* – принципи обов'язковості для сторін рішення суду. Таких трансформацій можна назвати багато, що доводить – загальні принципи права мають своїм походженням римське право, а сьогодні більшість з них стали невід'ємною частиною звичаєвого чи договірного міжнародного права. Принцип рівності трансформувався у міжнародне право у як принцип суверенної рівності, а у внутрішньому праві - у принцип рівності

однойменних суб'єктів (громадян, юридичних осіб). Принцип демократизму визнаний як принцип внутрішньодержавного та міжнародно-правового рівнів, як необхідна умова мирного розвитку та співіснування людства. Принцип справедливості набув універсальних нормативних засад, що визначають його придатний до застосування як у міжнародно-правовій, так і у національних системах права. Реалізація принципу поваги і захисту прав людини є однією з умов принципу демократизму, як й інші загальнолюдські принципи права, одержав фіксацію у позитивному національному та міжнародному праві. Принцип відповідальності класичний приклад застосування загального принципу права як на національному, так і на міжнародному рівнях. Принцип відповідальності зароджується ще стародавньому праві на основі природно-правового принципу неминучості покарання за гріх, зокрема більшість кодексів стародавніх держав закріплювали принцип відповідальності, принцип звільнення від відповідальності особи, яка діяла добросовісно, ніхто не може нести двічі відповідальність за одне правопорушення. Для прикладу можна навести закони Хаммурапі, які закріплювали правило за яким особа, яка добросовісно придбала вкрадене не несла юридичної відповідальності, аналогічне правило закріплювалось і в міжнародних договорах про звільнення від відповідальності добросовісного виконавця міжнародного зобов'язання. Розглянемо, наприклад, такі приклади взаємовпливу. За аналогією можуть застосовуватись норми договірної права і права міжнародних договорів; спадкове право і право успадкування держав; цивільної та державної відповідальності; правила власності і володіння та придбання територіального суверенітету; давність; сервітути; відсотки та ін.

Процес становлення основних принципів права можна прослідкувати на прикладі основоположного загальнолюдського принципу свободи та рівності особи. Формуючись ще в античному праві даний принцип пройшов довгий шлях від рівності перед Богом, політичної та економічної рівності, основні права людини проголошуються у сучасних конституціях світу (вперше на національному рівні в Декларації американського штату Вірджинія 12 червня

1776р.). Аналогічний шлях становлення даний принцип пройшов і в міжнародному праві. Проголошений, як основоположний принцип у внутрішньому праві, він отримує всезагальне визнання на міжнародному рівні в багатьох універсальних міжнародних договорах, і сьогодні є найвищою цінністю людства, основоположним принципом найпотужнішої галузі права прав людини.

Отже, всі загальні принципи права, як загальносоціального так і міжнародного, зокрема, мають звичаєву природу. Формуючись на перших етапах розвитку людства у давні часи у вигляді звичаїв, основні ідеї внутрішнього права та міжнародного права перейшли до національних кодексів та міжнародних договорів, відповідно, у вигляді загальновизнаних принципів.

Література:

1. Даниленко Г.М. Обычай в современном международном праве. М.: "Наука", 1988. – 191 с.
2. Шаммасова Л.Р. Международно-правовой обычай в современном международном праве: Дисс. ... канд. юрид. наук.: 12.00.10 - Казань, 2006. – 214с.
3. Bederman D. International Law in Antiquity. Cambridge University Press. 2001. – 322 p.
4. Lauterpacht. H. International Law. Volume 1: The General Works. Cambridge. At the University Press. 1970. – 539 p.
5. Гроций Г. О праве войны и мира. - М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. - 868 с.
6. Алексидзе Л.А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (jus cogens). – Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982г. – 403с.
7. Грабарь В.Э. Римское право в истории международно-правовых учений: элементы международного права в трудах легистов XII-XIV вв. - Юрьев: Типография К. Маттисена, 1901.- 305с.
8. Scott J. B. The Catholic Conception of International Law: Francisco de Vitoria, Founder of the Modern Law of Nations. Francisco Suarez, Founder of the Modern Phil. - Washington, D. C., Georgetown university press, 1934. - 494 p.
9. Рабінович П.М. Загальна теорія права та держави: Конспект лекцій. – Львів: Ред.-вид. відд. Львів. ун-ту, 1992. – 90 с.
10. Международное право в документах [Текст] : учеб. пособие / сост. Н. Т. Блатова. - М. : Юрид. лит., 1982. - 856 с.
11. Дарда А.В. Проблемы толкования национальными судами общепризнанных принципов международного права: Дис. ...канд. юид. Наук: 12.00.10. – Москва, 20003. – 145с.

12. Virally M. The Sources of International Law in M. Sorensen (ed.), Manual of Public International Law . - London: St Martin's Press. - 1968. - P. 116-174.
13. Friedmann W. The Uses of "General Principles" in the Development of International Law, AJIL, Vol. 57. - (1963). – P. 278-299.
14. Blondel A. Les principes generayx de droit devant la Cour permanente de justice internationale et la Cour internationale de justice - «Melange Guggenheim», Geneve, 1968.
15. Vallindas P.G. General Principles of Law and the Hierarchy of the Sources of International Law. - Grundprobleme des internationalen Rechts / Festschrift für Jean Spiropoulos; herausgegeben von D.S. Constantopoulos, C.Th. Eustathiades [und] C.N. Fragistas, Bonn, 1958. - P. 425-431.
16. Лукашук И.И. Нормы международного права в международной нормативной системе. - М.: «Спарк», 1997. – 322с.

References

1. Danilenko G.M. Obychaj v sovremennom mezhdunarodnom prave. M.: "Nauka", 1988. – 191 s. . [in Russian]
2. Shammassova L.R. Mezhdunarodno-pravovoj obyčaj v sovremennom mezhdunarodnom prave: Diss. ... kand. jurid. nauk.: 12.00.10 - Kazan', 2006. – 214 s. [in Russian]
3. Bederman D. International Law in Antiquity. Cambridge University Press. 2001. – 322 p. [in English]
4. Lauterpacht. H. International Law. Volume 1: The General Works. Cambridge. At the University Press. 1970. – 539 p. [in English]
5. Grocij G. O prave vojny i mira. - M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo juridicheskoy literatury, 1956. - 868 c. [in Russian]
6. Aleksidze L.A. Nekotorye voprosy teorii mezhdunarolngo prava: imperativnye normy (jus cogens). – Tbilisi: Izd-vo Tbilisskogo universiteta, 1982g. – 403 s. [in Russian]
7. Grabar' V.Je. Rimskoe pravo v istorii mezhdunarodno-pravovyh uchenij: jelementy mezhdunarodnogo prava v trudah legistov XII-XIV vv. - Jur'ev: Tipografija K. Mattisena, 1901.- 305c. [in Russian]
8. Scott J. B. The Catholic Conception of International Law: Francisco de Vitoria, Founder of the Modern Law of Nations. Francisco Suarez, Founder of the Modern Phil. - Washington, D. C., Georgetown university press, 1934. - 494 p. [in English]
9. Rabinovych P.M. Zahalna teoriia prava ta derzhavy: Konspekt leksi. – Lviv: Red.-vyd. vidd. Lviv. un-tu, 1992. – 90 s. . [in Ukrainian]
10. Mezhdunarodnoe pravo v dokumentah [Tekst] : ucheb. posobie / sost. N. T. Blatova. - M. : Jurid. lit., 1982. - 856 s. [in Russian]
11. Darda A.V. Problemy tolkovaniya nacional'nymi sudami obshhepriznanykh principov mezhdunarodnogo prava: Dis. ...kand. juid. Nauk: 12.00.10. – Moskva, 20003. – 145s. [in Russian]
12. Virally M. The Sources of International Law in M. Sorensen (ed.), Manual of Public International Law . - London: St Martin's Press. - 1968. - P. 116-174. [in English]
13. Friedmann W. The Uses of "General Principles" in the Development of International Law, AJIL, Vol. 57. - (1963). – P. 278-299. [in English]

14. Blondel A. Les principes generayx de droit devant la Cour permanente de justice internationale et la Cour internationale de justice - «Melange Guggenheim», Geneve, 1968. [in French]
15. Vallindas P.G. General Principles of Law and the Hierarchy of the Sources of International Law. - Grundprobleme des internationalen Rechts / Festschrift für Jean Spiropoulos; herausgegeben von D.S. Constantopoulos, C.Th. Eustathiades [und] C.N. Fragistas, Bonn, 1958. - P. 425-431. [in English]
16. Lukashuk I.I. Normy mezhdunarodnogo prava v mezhdunarodnoj normativnoj sisteme. - M.: «Spark», 1997. – 322 s. [in Russian]